

БЕЗЛУЦЬКА О. П.

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарних дисциплін, Херсонська державна морська академія, bezlutska@ukr.net

Україна, Херсон

**ПРАЦІ ЙОСИПА КОНРАДОВИЧА ПАЧОСЬКОГО З
ЛІСІВНИЦТВА ТА САДІВНИЦТВА**

У межах статті проаналізовано праці Й. Пачоського в галузі лісівництва та садівництва. Розглянуто внесок ученого у класифікацію лісів; у вивчення фітоценозів Біловезької пущі та біологічної структури лісу; в узагальнення методів динамічного усунення ознак перемороження фруктових і акліматизованих дерев. Доведено, що праці Й. Пачоського про ліс допомогли просуванню руху охорони природи в Польщі. Констатується, що розробленою Й. Пачоським шкалою перемороження фруктових та акліматизованих дерев досі користуються більшість ботанічних садів Польщі. Стаття присвячена 75 роковинам з дня смерті видатного вченого-натураліста.

Ключові слова: *Й. К. Пачоський, лісівництво, садівництво, Біловезька пуща, фітосоціологія.*

Постановка проблеми. 14 лютого 2017 року виповниться 75 років з дня смерті видатного вченого-природознавця Йосипа Конрадовича Пачоського.

Спадщина Й. Пачоського включає в себе дослідження з проблем флори та рослинності, їх класифікації, історії, землеробства, ботанічної географії, охорони природи, практичної ентомології та зоології, мисливства, загальних питань філософії та ін.

Народився Йосип Конрадович Пачоський у м. Білогородка Заславського повіту Волинської губернії 26 листопада (за старим стилем) 1864 року [2, с. 23; 5, с. 386]. Навчався у Рівненському реальному училищі та

Уманському училищі землеробства і садівництва [1, с. 7]. Працював садівником-лаборантом Ботанічного саду університету Святого Володимира у м. Києві [1, с. 7]. Обіймав посаду садівника Ботанічного саду та виконував обов'язки помічника директора Ботанічного музею у Петербурзі. Займався викладацькою діяльністю на кафедрі ботаніки експериментальної ботанічної станції та сільськогосподарської школи в Дублянах [1, с. 8]. На Херсонщині Й. Пачоський працював губернським ентомологом, директором природничо-історичного музею, викладачем, Комісаром Тимчасового Уряду для охорони парку Асканія-Нова, завідувачем Ботанічним відділом Науково-степової станції державного заповідника “Чаплі” (Асканія-Нова) [2].

Мета роботи – проаналізувати внесок Йосипа Конрадовича Пачоського в розвиток лісівництва та садівництва.

Виклад основного матеріалу. У 1923 р. Й. Пачоський разом з синами Конрадом та Станіславом від'їжджає із Радянської України до Польщі. На думку деяких дослідників причиною стало погіршення польсько-радянських відносин [4]. Американський дослідник історії екології в СРСР Д. Вайнер вважає, що “Схильність Пачоського поширювати висновки, отримані при вивченні рослинних угруповань, на людське суспільство була сприйнята в радянській Росії як небезпечна політична єресь” [3].

На території колишньої Російської імперії та радянської України Й. Пачоський вивчав переважно природу степу, то з переїздом до Польщі вчений різко змінює напрям своєї діяльності. Відомий дослідник степу у нових умовах змушений був вивчати лісові фітоценози. Біловезька пуща в той час була найкраще збереженим природним лісом в Європі. У цьому переконався і сам Й. К. Пачоський. Після знайомства із лісами в горах Боснії, яким учений присвятив обширну статтю (“Ліси Боснії”, 1929), професор зазначив, що випас худоби, який тривав там від покоління до покоління суттєво порушив їх рівновагу. А тому, на думку Й. Пачоського, Біловезька пуща становила більшу цінність для проведення “фітосоціологічних” досліджень.

З цього часу в спеціальній літературі почали з'являтися нові роботи Йосипа Конрадовича [7].

1928 р. вийшла друком робота Й. Пачоського “Біологічна структура лісу”, у якій він розглядає ліс як складний комплекс рослинного світу, ґрунту, клімату і тваринного світу, і рекомендує вести лісове господарство на екологічній основі [2, с. 111].

У монографії “Ліси Біловежжя, яка стала результатом п'ятирічних спостережень ученого за великим лісовим масивом Західної Європи, Й. Пачоський переконливо довів, що Біловезька Пуща є найкращим і найменш антропогеннопорухеним лісовим масивом Європи [2, с. 11].

Більша частина Біловезьких лісів на той час мало постраждала від втручання людини, а тому зберегла свої “первісні ознаки”. Йосип Конрадович мав можливість порівнювати ліси Біловежжя з лісовими масивами Боснії, котрі вчений вивчав у 1929 році. На підставі проведеного дослідження він робить висновок, що в Середній Європі лісові асоціації Біловежжя збереглися найбільш повно і представляють значний інтерес для подальшого вивчення. Слід зазначити, що в “Лісах Біловежжя” вчений досить докладно аналізує фітоценози Біловезької пущі [6].

Подана Й. Пачоським характеристика лісу, як природного явища, є досить повною, а спосіб трактування цілком новим. Учений описує ліс у динаміці, убачаючи залежність та взаємодію між усіма його складовими: рослинністю, ґрунтом, кліматом і тваринним світом, що населяє ліс. Утримання лісу в динамічній рівновазі Й. Пачоський вважав першочерговим завданням. Тому, на його думку, лісничі повинні добре знати біологію лісу та лісову фітоценологію. Ця ідея ученого до сьогодні є актуальною. Однак, на жаль, у силу різних обставин на посаду лісничих влаштовуються люди, необізнані з специфікою природних лісових комплексів свого краю [7].

У Біловежжі Йосип Конрадович вивчав ґрунти, клімат, увесь комплекс екологічних умов різних місць, застосовуючи статистичні дані, необхідні для подальших висновків під час дослідження різних груп лісових насаджень

даного регіону. У праці пропонується докладний аналіз типів лісу Біловезької пущі. В основу класифікації типів лісів учений поклав ознаку домінування певних видів дерев [7]. З огляду на власні дослідження та вивчення праць своїх попередників Й. Пачоський аналізує всі типи лісів, характерні для Біловезької пущі.

Класифікація типів лісу розпочинається з “грудів”. У Поліссі “грудами” називають широколисті ліси, де основною породою є граб. У Біловежжі “груді” проростають на найплodючих ґрунтах. На даній території ростуть ясень, дуб, ялина і головним чином граб (*Carpinus betulus* L.). У “грудах” спостерігається підлісок з типовим трав’яним покривом [7].

У розділі, присвяченому “грудам”, учений наводить список трав’яних рослин, а також характерних кущів. Із 170 видів трав’яних рослин найбільш типовими, за свідченнями вченого, є *Aegopodium podagraria* L., *Azarum europaeum* L., *Asperula odorata* L. та інші.

“Груді” Й. К. Пачоський розподіляє на типи. Крім основного типу він розглядає вісім підтипів і вказує на особливості деревостою та інших відмінних ознак кожного із них [2, с. 112].

Наступний тип лісу, розповсюджений в Біловезькій пущі, – “це олісогруді і оліси або поймений ліс з дубом в притерасній частині” [7]. Основними породами для цього типу є граб і чорна вільха (*Alnus glutinosa*). Крім основного типу Йосип Конрадович розглядає чотири його підтипи [8, с. 420].

Тип вільшаник – народна назва “вільхи” (*Alneta*). Цей тип лісу є результатом діяльності людини. Під впливом випасу худоби інші компоненти лісу гинуть, залишається лише вільха (*Alnus glutinosa* (L.) Gartn): досить розповсюджений у Біловезькій пущі тип лісу [8].

Ялиник (*Piceeta*). Ялинка (*Picea excelsa* Link.) – найбільш поширена в Біловежжі порода. За свідченнями Й.К. Пачоського там немає жодного деревостою, в якому б не було ялинки. Вона зустрічається в усіх типах лісу, є компонентом усіх деревостоїв – пісків, боліт і навіть у груд. Інколи ялина

придушує граб. У цьому широко розповсюдженому в Біловезькій пущі типі лісу Й. Пачоський розрізняє 19 підтипів [8].

Соснові бори (*Pineta*). Сосна в Пущі знаходиться на одному із перших місць за кількістю дерев, поступаючись лише ялині: у межах цього типу Йосип Конрадович нараховує 10 груп [8].

Діброви (*Querceta*). У Біловежжі діброви посідають незначне місце. Однак їх вивчення досить важливе для розуміння історії розвитку рослинності останньої епохи. Чисті діброви в Біловезькій пущі Й. К. Пачоський вважає поняттям відносним: тут поодинокі рослили сосна, береза, ялина та інші види. Характерним для дібров є наявність південних рослин – *Adenophora liliifolia* L., *Astrantia major* L. та інші. Вчений виділяв у Біловезькій пущі 8 підтипів дібров [8].

У підсумку своєї класифікації типів лісу Йосип Конрадович розглядав також болота та луки, описуючи трав'яну рослинність Біловезької пущі.

Досліджуючи видовий склад деревинних порід, Й. Пачоський вказував на характерні релікти: піхту (*Abies alba* Mill.), тис (*Taxus baccata* L.), дуб сидячолістий (*Quercus sessiliflora* Selisb.), а також плющ (*Hedera helix* L.) [7].

На жаль, не всі роботи Йосипа Конрадовича, опубліковані в польський період його життя, є доступними. Так працю вченого “Діброви Біловежі” (1927) можна проаналізувати за рецензією Г. Поплавської [8]. Ця робота – відповідь німецькому ботаніку В. Лаутеншлегеру, який стверджував, що дубові ліси Біловежжя є штучними насадженнями, оскільки вони “знаходяться на ґрунтах, що мало їм підходять і досить погано зростають” [6]. Й. Пачоський заперечує твердження німецького дослідника.

Матеріали рецензії дозволяють говорити про те, що в даній праці Йосип Конрадович аналізує проблему дібров у Біловезькій пущі. Вчений вважає, що наявність у дібровах таких реліктових форм, як дуб сидячолістий (*Quercus sessiliflora*), піхта (*Abies alba*), тис (*Taxus baccata*) та інші, є підтвердженням більш теплого міжльодовикового періоду: із зміною

температурних умов на території Біловежжя з'явилася ялина, що поступово завоювала тут діброви і бори [8].

Діброви Біловезької пущі Йосип Конрадович розподіляє на три категорії. Спираючись на морфологію деревинного ярусу, діброви Біловезької пущі (*Querceta*) він відносить до першої категорії і виділяє 16 типів, для кожного з яких він дає коротку характеристику асоціації (як верхнього ярусу, так і трав'яного покриву) [2, с. 113-114].

Закінчуючи огляд дібров Біловезької пущі Йосип Конрадович підкреслює, що ні морфологія ґрунтів, ні хімічний і петрографічний аналіз не спроможні досить точно охарактеризувати ліси як рослинність.

На думку Г. Поплавської: “Будь-яка нова праця Й. Пачоського представляє інтерес не лише для фітосоціолога, але і взагалі для будь-якого ботаніка...” [8, с. 420].

Безперечно велике значення для лісівництва має праця вченого про біологічну структуру лісу [8]. Замислюючись над способом проведення кількісного аналізу в рослинних групах Й. Пачоський робить висновок, що такий аналіз краще робити в лісових групах: “Розуміючи що в такому аналізі треба звернути увагу як на надземну, так і на підземну частину рослин, але з причини технічної складності обмежується тільки деревами. Він вважав взаємозв'язок між надземними і підземними частинами настільки сильним, що результати, отримані при аналізі однієї, але найважливішої з них, можуть репрезентувати цілісність” [8].

Й. Пачоський схвалював ідею “довготривалого лісу” підкреслюючи його суттєву продуктивність як з огляду на кількість, так і на якість. Учений вказував, що такий ліс на відміну від одновікових “деревостанів” повною мірою використовує творчі сили природи і не призводить до деградації ґрунту, яка відбувається після кожної вирубки [2, с. 114].

Йосип Конрадович зазначав, що коли лісова асоціація і її фауна знаходяться у повній гармонії з природним середовищем, ми спостерігаємо в цих біоценозах стан рівноваги. Збереження якої (за Й. Пачоським) досить

важливе, так як це єдиний шлях збереження лісу від вимирання. Учений порушував проблему відродження лісових масивів. На його думку, вибіркова вирубка лісу є найкращим способом проріджування лісових насаджень. Це зумовлює природне розмноження найбільш бажаних видів. Розуміючи важливість лісів Біловежжя, Й. Пачоський пропонував організувати тут лісову експериментальну станцію і склав програму її першочергових досліджень, серед яких важливе місце посідало вивчення ґрунтів. Тобто, Й. Пачоський пропагував екологічний підхід до досліджень лісових комплексів [7].

Наступним важливим для лісництва питанням, порушеним Й. Пачоським, є проблема відновлення лісу. На прикладі Біловезьких лісів учений визначив втрати, які у мішаних лісах викликає використання на великих просторах чистих зрубів. Учений указував на некорисність для лісового середовища неекономічних чистих вирубок і виступав за раціональне господарювання в лісівництві. Й. Пачоський доводив, що значно краще відбувається відновлення лісу під покривом материнського деревостою, ніж на розлогій території чистого зрубу [7]. Актуальними ці зауваження залишаються і надалі.

Праці Й. Пачоського про ліс та його ідеї, що стосуються такого цілісного феномену, яким є ліс змінили погляди лісівників та значно допомогли просуванню руху охорони природи в Польщі [7].

З цього короткого огляду творчості Й. Пачоського стосовно лісівництва чітко видно, як багато його думок не втратили актуальності й до сьогодні. Найважливішою із них, без сумніву, є та, що ліс необхідно трактувати як складне природне явище. Окрім цього, підхід до лісу як до “виробничої майстерні” повинен бути біологічним, а не лише підпорядкований потребам економіки.

У сфері садівництва, яким Й. Пачоський цікавився ще з молодю, дуже цікавими є дослідження вченого стосовно морозостійкості та акліматизації фруктових дерев. Надзвичайне значення має його праця “Динаміка

пошкодження фруктових дерев морозами” [7], видана по смерті вченого у 1952 р. Робота базується на багаторічному досвіді спостережень Й. Пачоського на експериментальній садовій ділянці в Сірославі поблизу Познані, проведених у важких умовах німецької окупації. Праця складається з: “а) чіткого визначення трьох основних типів зим – 1) атлантична м’яка зима із браком снігового покриву, 2) морозна сибірська зима із постійним сніговим покривом, 3) періодично морозна (із надзвичайно сильними східними вітрами) степово-пустельна зима; б) висвітлення питань морозостійкості й ушкоджень коренів від морозу з огляду на класифікацію зим; с) характеристики ушкоджень від заморозків (спричинених тривалими надмірно низькими температурами доповненими сухим середовищем), і, нарешті, d) описів вторинних ознак ушкоджень морозом” [7, с. 18]. Аналізу ушкоджень окремих видів фруктових дерев учений присвятив цілі розділи. Згадана праця започаткувала серію публікацій, що стосувалися фенології акліматизованих дерев і їх морозостійкості, дала підстави для узагальнення методів динамічного усунення ознак перемороження фруктових і акліматизованих дерев [2, с. 115].

Висновки. Отже, праці Й. Пачоського зробили вагомий внесок у розвиток лісівництва та садівництва. Вчений одним з перших застосував біометричний метод для аналізу деревостанів; розробив шкалу перемороження фруктових та акліматизованих дерев, якою крім Познанського наукового товариства користуються більшість ботанічних садів Польщі.

Список літератури

1. Безлуцька О. П. Діяльність Й. К. Пачоського в контексті розвитку біологічної науки (остання чверть XIX – перша половина XX ст.) [Текст] : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07. / Безлуцька Олена Петрівна ; Державний економіко-технологічний ун-т транспорту. – К., 2009. – 18 с.

2. Безлуцька О. П. Діяльність Й. К. Пачоського в контексті розвитку біологічної науки (остання чверть XIX – перша половина XX ст.): Монографія / Олена Безлуцька – Херсон : Айлант, 2014. – 196 с. іл.
3. Вайнер Дуглас Экология в Советской России / Вайнер Дуглас. – Москва : Прогресс, 1991. – 396 с.
4. Дерюжина А. Засновник Херсонського природничо-історичного музею / Алла Дерюжина // Вгору. – 2002. – 12 грудня. – С. 7.
5. Липский В. И. Биография и литературная деятельность ботаников и лиц, соприкасающихся с Императорским Ботаническим Садам / Владимир Иполитович Липкий // Императорский С.-Петербургский Ботанический Сад за 200 лет его существования (1713 – 1913). – Петроград, 1915. – Ч. 3. – С. 474 – 479.
6. Пузанов И. И., Гольд Т. М. Выдающийся натуралист Пачоський [1864 – 1942] / И. И. Пузанов, Т. М. Гольд. – М. : Наука, 1965. – 86 с.
7. Jozef Poesoski w senta Roeznice Urodzin red. / [Z. Czubincki]. – Poznan : Univ. im. Adama Mickiewicza, 1967 – 107 Str.
8. Jozef Poesoski w senta Roeznice Urodzin red. / [Z. Czubincki]. – Poznan : Univ. im. Adama Mickiewicza, 1967 – 107 Str.

References

1. Bezlutska O. P. Diialnist Y. K. Pachoskoho v konteksti rozvytku biolohichnoi nauky (ostannia chvert KhIKh – persha polovyna KhKh st.) [Tekst] : avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.07. / Bezlutska Olena Petrivna ; Derzhavnyi ekonomiko-tekhnologichnyi un-t transportu. – K., 2009. – 18 s.
2. Bezlutska O. P. Diialnist Y. K. Pachoskoho v konteksti rozvytku biolohichnoi nauky (ostannia chvert KhIKh – persha polovyna KhKh st.) : Monohrafiia / Olena Bezlutska – Kherson : Ailant, 2014. – 196 s. il.
3. Vainer Duhlas Экологыя в Советской Россыы / Vainer Duhlas. – Moskva : Prohress, 1991. – 396 s.
4. Deriuzhyna A. Zasnovnyk Khersonskoho pryrodnycho-istorychnoho muzeiu / Alla Deriuzhyna // Vhoru. – 2002. – 12 hrudnia. – S. 7.

5. Lypskyi V. Y. Byohrafiya y lyteraturnaia deiatelnost botanykov y lyts, soprykasaiushchykhisia s Ymperatorskym Botanycheskym Sadom / Vladymyr Ypolytovych Lypkyi // Ymperatorskyi S.-Peterburhskyi Botanycheskyi Sad za 200 let eho sushchestvovanyia (1713 – 1913). – Petrohrad, 1915. – Ch. 3. – S. 474 – 479.
6. Puzanov Y. Y., Hold T. M. Vydaiushchyisia naturalyst Pachoskyi [1864 – 1942] / Y. Y. Puzanov, T. M. Hold. – M. : Nauka, 1965. – 86 s.
7. Jozef Poesoski w senta Roesznice Urodzin red. / [Z. Czubincki]. – Poznan : Univ. im. Adama Mickiewicza, 1967 – 107 Str.
8. Jozef Poesoski w senta Roesznice Urodzin red. / [Z. Czubincki]. – Poznan : Univ. im. Adama Mickiewicza, 1967 – 107 Str.

Bezlutska Olena

Kherson State Maritime Academy, Department of Humanities,

Ph.D., Associate Professor, bezlutskaya@ukr.net

Ukraine, Kherson

**THE WORK OF JOSEPH KONRADOVICH PACZOSKI ABOUT
FORESTRY AND GARDENING**

This article analyzes the work of J. Paczoski in forestry and gardening. It shows contribution of scientific classification of forests; study of plant communities in the Belovezhskaya Pushcha and forest biological structure; a dynamic synthesis methods eliminate symptoms over frozen and domesticated fruit trees. Proved, that the work of J. Paczoski helped the promotion of the development of nature protection in Poland. It is noted that the scale developed by J. Paczoski over frozen domesticated fruit trees is still used by the most of the botanical gardens in Poland. The article is devoted to 75-th anniversary of the death of the prominent scientist and naturalist.

Keywords: J. K. Paczoski, forestry, gardening, Belovezhskaya Pushcha, phytosociology.